

НАГОЛОС У СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ АКЦЕНТОЛОГІЇ

Кузнецова Г.П. Наголос у системі української акцентології.

У статті проаналізовано роль і місце наголосу як надсегментного мовного фонетичного явища в українській акцентології; розглянуто генезу наголосу; охарактеризовано його типи, види, функції в рівневій системі мови; простежено, що наголос є предметом вивчення не лише фонетики та фонології, а й лексикології, морфології, орфоенії, стилістики; розглядається як нелітерний графічний засіб у графічній системі мови; визначено основні аспекти, що засвідчують процеси формування норм наголошування в українській мові.

Ключові слова: акцентологія, наголос, акцентема, акцентні варіанти, система української акцентології, види, типи, функції наголосу, норми наголошування.

Кузнецова Г.П. Ударение в системе украинской акцентологии.

В статье проанализированы роль и место ударения как суперсегментного языкового фонетического явления украинской акцентологии; рассмотрена генеза ударения; охарактеризованы типы, виды, функции ударения в уровневой системе языка; доведено, что ударение есть предметом изучения не только фонетики и фонологии, но лексикологии, морфологии, орфоэпии, стилистики; рассматривается как небуквенный графический знак в графической системе языка; определены ключевые аспекты, свидетельствующие о процессах формирования ударных норм в украинском языке.

Ключевые слова: акцентология, ударение, акцентема, акцентные варианты, система украинской акцентологии, виды, типы, функции ударения, ударные нормы.

Постановка проблеми, її актуальність та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Мова нації, її мовно-мовленнева культура завжди були основою становлення українського суспільства. Сьогодні,

у стрімкий час розвитку освіти, що супроводжується впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій, розробкою стандартів освітньої діяльності, проектуванням Національної рамки кваліфікацій, поступовим входженням в Європейський освітній простір, питання оволодіння рідною національною мовою перебуває дещо осторонь розвитку самої особистості. Майбутнього фахівця, і філолога зокрібно, заангажували в процес засвоєння кредитів, складання модулів, опису його компетенцій і компетентностей. Утім в основу становлення людини-професіонала покладено не що інше, як мову і мовлення, спілкування і комунікацію. Систему і структуру будь-якої мови, підмурівок її функціонування становить звукова комунікація, завдяки якій відбуваються процеси кодування тексту під час його синтезу і декодування – сприйняття. З огляду на це свідоме оволодіння мовою має починатися із засвоєння фонологічного мовного рівня як матеріальної оболонки мови. Одиниці фонологічного мовного ярусу (фонема, звук, склад, фонетичне слово, синтагма, фраза, наголос, інтонація) є міжрівневими. Під кутом зору міжрівневої будови мови нині знову набирає обертів така галузь лінгвістики, як акцентологія (від лат. *accentus* – наголос, акцент і гр. *logos* – слово, вчення).

У лінгвістичних працях (Веселовська З., Винницький В., Пристай Б., Склярєнко В., Селіванова О. та ін.) акцентологія розглядається і як окрема дисципліна, і як розділ мовознавства, що вивчає природу, типи, види, функції наголосу; і як галузь, окремий розділ фонетики, що досліджує просодичні засоби мови, зокрема систему наголосу (монотонію, поліфонію, сингармонізм) та її залежність від ознак фонологічної та морфологічної підсистем; і як напрям просодеміки, у якому обґрунтовуються акцентні засоби мови. Як бачимо, предметом дослідження акцентології є складна і специфічна одиниця мови – наголос (або акцент – від лат. *accentus*). У різні періоди розвитку лінгвістики виформовувалося своє розуміння наголосу як суперсегментної одиниці мови. Однак попри вагомий дослідження української акцентології в останні десятиліття (праці Винницького В., Тоцької Н., Головащука С., Пазяк О., Блик О., Плющ Н. та ін.), проблематика, пов'язана з розширенням наукових розвідок у царині теорії

наголосу та практичного використання результатів експериментально-фонетичних досліджень, залишається **актуальною** і спрямована на докладне вивчення ролі наголосу в структурі акцентології, і мови в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз лінгвістичних, лінгводидактичних джерел засвідчує, що проблема з'ясування ролі і місця наголосу, його типів, видів, варіантів, функцій у системі мови не нова. Основи наукового вивчення наголосу української мови закладено ще в працях О. Потебні. Утім активні наукові пошуки в аспекті дослідження наголосу почалися тільки в другій половині ХХ ст. і ґрунтуються на працях Л. Булаховського, З.Веселовської, В. Винницького, В.Русанівського, М.Пилинського, М.Погрібного, В. Г. Складенка та ін. Теоретичні засади наголосу певною мірою розкрито у підручниках із сучасної української літературної мови, загального мовознавства (Бондар І., Карпенко Ю., Микитин-Дружинець М., Ющук І., Мойсієнко А., Дорошенко С. та ін.). Основні принципи наголошування слів простежуються в наукових джерелах із культури української мови, стилістики (Бабич Н., Васенко Н., Герман К., Гриценко Т., Дубічинський В., Кримець О., Мацько Л. та ін.). У наукових розвідках, дотичних до предмета нашого дослідження, розглянуто роль акустичних звукових параметрів у характеристиці наголосу (Щерба Л., Тоцька Н., Наконечний М. та ін.); проблеми варіантного наголошування слів (Бондаренко В., Винницький В., Матвіяс І., Пристай Б., Пристай Г., Романченко О. та ін.); функції наголосу в системі просодики (Манзій А., Калита А., Таценко Н. та ін.). Проте постійні живі зміни в мові, пов'язані із властивостями наголосу в слові, синтагмі, фразі, тексті потребують перегляду й переосмислення значущості складної надсегментної мовної одиниці – наголосу – як для уточнення, обґрунтування термінів української акцентології, її проблематики, методів дослідження, шляхів і принципів акцентуаційного аналізу мовних знаків, так і для формування культуромовної особистості.

Формулювання мети і завдань статті. Мета і завдання публікації – проаналізувати генезу наголосу української мови на праслов'янському ґрунті,

охарактеризувати його різновиди, типи, види, варіанти, функції в рівневій системі мови, з'ясувати основні категорії і поняття акцентології, обґрунтувати, що наголос є наскрізним мовним явищем у структурі і системі мови та ключовим поняттям акцентології.

Виклад основного матеріалу дослідження. У час розширення сфер вживання української мови акцентуація словесна, фразова, текстова, стилістична набуває актуальності на лінгвістичному рівні – відшліфовує норми наголошування, й психолінгвістичному – має безпосередній вплив на зміст, значення, психологію спілкування, створює емоційно-експресивні контури висловлювання, охоплює мовне вираження всіх, не лише емоційних сфер життя, актуалізує інтенцію мовця, мету, завдання спілкування. З огляду на це акцентологія посідає чільне місце в системі науки про українську мову, має тісний зв'язок із психолінгвістикою, соціолінгвістикою, текстологією, стилістикою, про що свідчить проблематика її функціонування: генеза наголосу; визначення поняття «наголос» як основної категорії акцентології; принципи і критерії класифікації різновидів, типів наголосу; закономірності наголошування частин мови, їх форм; причини виникнення акцентних варіантів, критерії їх маркування; проблеми суб'єктивного й об'єктивного в акцентології; акцентологія як репрезентація сучасного етапу розвитку української мови.

Коло проблем, завдань, які поставлені й потребують розв'язання, дають змогу дещо заперечити думку про те, що акцентологія – це розділ мовознавства, складник фонології, напрям просодики. Про функціонування в майбутньому акцентології української мови як окремої науки йшлося ще в працях відомого вченого О.Потебні: «Немає сумнівів, що вчення про наголос становить окремий і важливий розділ історії руської мови» [1, с.10].

Переконалися в тому, що акцентологія набула обрисів самостійної науки дає змогу й те, що об'єктом її вивчення є мова, предметом – акцентологічна система і наука про неї. Акцентологічну систему української мови утворює акцентологічний мовний рівень, основною одиницею вивчення якого є кореляційна пара акцентема/наголос. На думку В.Винницького [2; 3], акцентема

– це тип, узагальнення, суперсегментна мовна одиниця, яка є ознакою кожного слова, диференціює слова та їх форми. Акценту можна розглядати як сутність явища, що називається наголосом, яке включає в себе його найважливіші інваріантні властивості. Таким чином, терміни «акцентема» і «наголос» не тотожні. Акцентема – явище первинне, структурний елемент мови, наголос – похідне, мовленнєва реалізація акцентами. Акцентологічний мовний рівень, а відтак і акцентологія, тісно пов'язані з усіма рівнями мовної системи, тому «аналіз такого складного мовного об'єкта, як наголос, повинен проводитись під кутом зору рівневої будови мови» (Федяніна Н.). З огляду на це є різні погляди науковців (Винницький В., Скляренко В., Пилинський В., Блик О., Ющук І. та ін.) на поняття «наголос», сутність якого сформовано і формується його генезою. В.Винницький зазначає, що вчення про наголос має свою історію. Система наголосу української мови сформувалася внаслідок історичного розвитку праслов'янської і давньоруської акцентуаційних систем [2, с. 4]. Праслов'янський наголос був інтонаційним, а несиловим як у сучасній українській мові. На праслов'янському ґрунті акцентований голосний в одних випадках вимовлявся з підвищенням тону, який дещо знижувався у кінці складу. Таку інтонацію називають висхідною, або акутовою. В інших випадках наголошений голосний вимовлявся з пониженням тону, який дещо підвищувався в кінці складу. Таку інтонацію називають нисхідною, або циркумфлексною [4, с.71]. М.Жовтобрюх, В.Русанівський, В.Скларенко, П.Фортунатов писали, що акут і циркумфлекс – це інтонаційні зміни, що сягають індоєвропейської прамови, де на висхідність чи спадність інтонації впливала довгота голосного звука. Саме П. Фортунатов довів, що в індоєвропейській прамові простежувалися такі види довготи, як довготна (висхідно-спадна) і переривиста (спадно-висхідна). З довготної довготи під наголосом і розвинулася праслов'янська акутова інтонація (акут), а з переривистої довготи – циркумфлексна інтонація. Окрім означених інтонацій, у праслов'янській мові була і короткісна інтонація, що характеризувалася спадом тону. Це простежувалося на початковому складі слова, де короткісна інтонація якісно

майже збігалася з циркумфлексною (*oko, nebo, vesegь*). На непочатковому складі короткісна інтонація нагадувала акутову (*pero, selo, dvori*). Отже, на праслов'янському ґрунті наголос мав специфіку – ненаголошений склад характеризувався певним рухом тону, чим відрізнявся від ненаголошеного складу [5, с. 178-179]. Пізніші тонічні зміни в українській мові характеризуються втратою інтонаційного наголосу, він набуває ознак силового, або динамічного, коли наголошений склад у слові вимовляється сильніше від інших. Ця ознака і нині є прикметною для українського наголосу.

Історія розвитку вчення про наголос засвідчує, що він передусім був і є словесним, оскільки «не існує поза словом, складом і не вичленовується з мовлення окремо від них. Наголос накладається на такі лінійні, чи сегментні одиниці, як звук і склад, організовує послідовність складів, об'єднуючи їх в єдине ціле й надаючи цій єдності рис слова [6, с. 308]. Типізація словесного наголосу в українській мові ґрунтується на засобах його реалізації: *динамічний*, або *силовий* – м'язова напруга вимовляння; *вільний*, або *нефіксований/сталий*, або *фіксований* – місце у слові; *рухомий/нерухомий* – рухливість наголосу під час словозміни. Здатність наголосу бути не закріпленим за певним складом у слові, рухатися з одного складу на інший є однією із причин виникнення такого акцентологічного явища, як *акцентні варіанти*, або двояке наголошування одного й того ж слова. Це впливає на внутрішню будову слова, оскільки вступають у тонічну суперечність два акцентні центри, зокрема, основа і флексія: *весняний*, *вибачний*, *завихрити*; корінь і суфікс: *завізник*, *смушковий*; префікс і корінь: *загадка*. Акцентні варіанти, породжені рухливістю наголосу, впливають на значення слова: *замок*, *частковий*, *відомість*, *броня*; витісняють один одного з ужитку: *записка* і *записка*; функціонують на рівні: *завжди*, *байдуже*; є причиною порушення акцентних норм: *новий* і *новий*; виступають засобом створення конотативного значення: «Віддам тобі серце і кров, нова моя, нова дорого!». Здійснений аналіз підтверджує думку В. Винницького про те, що в українській мові «наголос є предметом вивчення і фонетики, і морфології» [3, с. 7]. З фонетичного погляду він падає на якийсь певний склад слова, з

морфологічного – на морфему, це означає, що в структурі певної морфеми цього слова (словоформи) є наголошений склад.

Як зазначають науковці Б.Пристаї, Г.Пристаї, акцентні варіанти маркуються за: *нормативністю* (нормативний/ненормативний, розмовний, діалектний; рекомендований/допустимий); *часовою шкалою* (традиційний/застарілий; традиційний/новий); *функціонально-стилістичним закріпленням* (стилістично нейтральний/професійний; загальноживаний/поетичний); *частотою вживання* (постійно, регулярно/рідко, рідше) [7].

Словесний наголос як основна одиниця акцентології виконує в мові різноманітні функції, а саме: конститутивну, або кульмінативну (об'єднувальну); делімітативну (розчленувальну), дистинктивну (форморозрізнявальну), смислорозрізнявальну.

Основною функцією словесного наголосу є конститутивна, яка полягає у фонетичному об'єднанні звуків у слово – навколо наголошеного складу об'єднуються ненаголошені. «Наголос є індивідуальною (зовнішньою) ознакою слова і його форм» [3, с. 6]. Наголос – спосіб вимови слова, важливий засіб створення його фонетичної цілісності. Цю функцію наголос виконує незалежно від того, фіксується він на будь-якому складі, на будь-якій морфемі чи ні, рухомий він чи нерухомий. Конститутивна функція покладена в основу всіх інших функцій словесного наголосу.

Делімітативна функція наголосу дає змогу розчленовувати слова у потоці мовлення, вона формує таку ознаку культури мовлення, як виразність.

Дистинктивна функція розрізняє граматичні форми слів: слова – слова; зазнають – зазнають.

Смислорозрізнявальна функція наголосу дає змогу розмежовувати слова одного звукового комплексу, але різного значення (омографи): обід – обід, видання – видання, листопад – листопад.

Окрім словесного, в українській мові є такі види наголосу: синтагматичний, або тактовий, що підсилює словесний наголос останнього слова синтагми;

виділяє найбільш значуще слово у такті; фразовий – підсилює синтагматичний, утворює «інтонаційний контур фрази», виділяє нову інформацію, представлену в реченні певною синтагмою; логічний – виділяється у межах фразового, виконує функцію скелетування тексту відносно закінченої думки; емпатичний – варіант логічного, надає слову емоційності, експресивності; акцентний, або ритмоструктурний – поєднує повнозначні і службові частини мови.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок. Варто зазначити, що вчення про наголос в акцентологічній системі української мови передусім ґрунтується на унормованості наголошування, в основу якої покладено: історичні аспекти генези наголосу; лінгвістичні розвідки відомих учених в царині акцентології, дослідження українських говорів; українські словники, творчість видатних українських письменників, фактичні матеріали, зібрані на підґрунті живого мовлення, граматики, правописів. Подальшої розвідки потребують аспекти семантичних «зсувів» варіативного наголошування; хронології акцентуаційних дублетів в українському мовознавстві, закономірності текстологічного наголошування тощо.

Література

1. Потебня А.А. Заметки о малорусском наречии/ А.А.Потебня. – Воронеж, 1871. – С.10.**2. Винницький В. М.** Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К. : Рад. школа, 1984. – 160 с. **3. Винницький В.** Українська акцентна система: становлення, розвиток / Василь Винницький. – Львів : Бібльос, 2002. – 578 с. **4. Леута О.І.** Старослов'янська мова: Підручник/О.І.Леута. – К.: «Фірма «ІНКОС», центр навчальної літератури, 2007. – 256 с– К. : Либідь, 2001. – 224 с. **5. Жовтобрюх М.А.,** Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика / М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, В.Г.Скляренко. – К.: Наукова думка, 1979. – 372 с. **6. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика : підручник / А.К.Мойсієнко, О.В.Бас-Кононенко, В.В.Берковець та ін.; за ред.А.К.Мойсієнка. – К.: Знання, 2013. – 340 с. **7. Пристай Б.Р.,** Пристай Г.В. Акцентні варіанти української мови: теорія, історія**

Literatura

1. Potebnya A.A. Zаметky o malorusskom narechyy/ A.A.Potebnya. – Voronezh, 1871. – S.10.2. Vynnyts'kyy V. M. Naholos u suchasniy ukrayins'kiy movi / V. M. Vynnyts'kyy. – K. : Rad. shkola, 1984. – 160 s. 3. Vynnyts'kyy V. Ukrayins'ka aktsentna systema: stanovlennya, rozvytok / Vasyl' Vynnyts'kyy. – L'viv : Bibl'os, 2002. – 578 s. 4. Leuta O.I. Staroslov'yans'ka mova: Pidruchnyk/O.I.Leuta. – K.: «Firma «INKOS», tsentr navchal'noyi literatury, 2007. – 256 s– K. : Lybid', 2001. – 224 s. 5.Zhovtobryukh M.A., Rusanivs'kyy V.M., Sklyarenko V.H. Istoriya ukrayins'koyi movy. Fonetyka / M.A.Zhovtobryukh, V.M.Rusanivs'kyy, V.H.Sklyarenko. – K.: Naukova dumka, 979. – 372 s. 6. Suchasna ukrayins'ka mova: Leksykolohiya. Fonetyka : pidruchnyk / A.K.Moysiyenko, O.V.Bas-Kononenko, V.V.Berkovets' ta in.; za red.A.K.Moysiyenka. – K.: Znannya, 2013. – 340 s. 7. Prystay B.R., Prystay H.V. Aktsentni varianty ukrayins'koyi movy: teoriya, istoriya [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: www.drohobych.net/ddpu/filfac/.../index.shtm